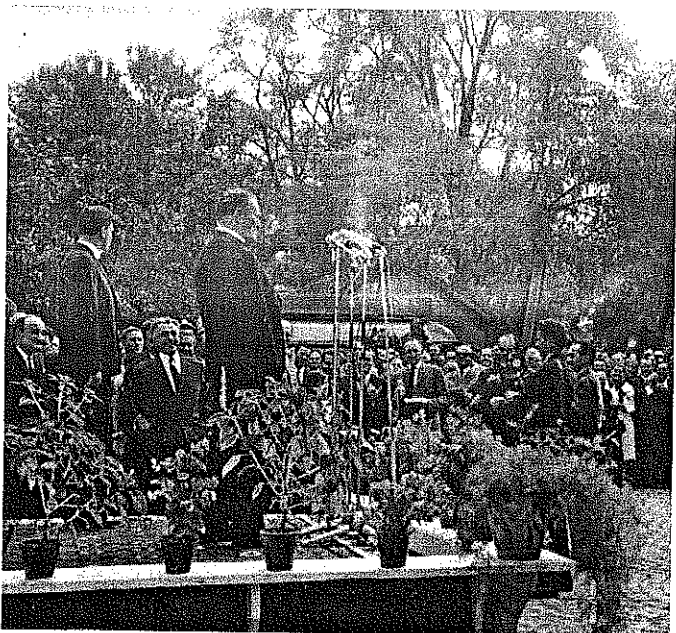

Прилог 4

Фотографија бр. 3 приказује прво обраћање окупљеним грађанима са друге стране станице. Броз је је на бини, у друштву председника ССРН Љубисава Лилића, лево уз ивицу слике је Дража Марковић.

О ИДЕЈАМА И КЊИГАМА
ON IDEAS AND BOOKS

Владимир Ивановић

Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 3. Улога елита, Београд 2003.

Реагујући на подстреке који су долазили из иностране историографије, група истраживача окупила се 1992. године око пројекта *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века* при Институту за новију историју Србије. Као резултат мултидисциплинарних истраживања објављен је 1994. године Зборник радова *Србија у модернизацијским процесима XX века*. Исте године одржан је научни скуп, коме је као основа за расправу послужио поменути зборник. Расправа се даље са скупа пренела на стране часописа *Токови историје*, да са њих више не сиђе. Као резултат даљих истраживања, појавио се 1998. године други Зборник радова посвећен модернизацијским процесима у Србији. Од првог се разликовао по томе што су даља истраживања проширена временски, а сужена тематски, о чему сведочи и наслов *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2. Положај жене као мерило модернизације*. Оба зборника наишла су на одјек у домаћој научној јавности, али неочекивано високо интересовање показано је за њих у иностранству. Они спадају у најцитиранија дела српске историографије у деведесетим годинама, а њиховом издавачу Институту за новију историју Србије, од укупног тиража остали су само архивски примерци.

Сада се пред научном јавношћу у Србији појавио трећи Зборник, састављен од седам чланака који говоре о улози елита у модернизацијским процесима у Србији. За разлику од прва два зборника, рад на новом Зборнику текао је ван Института, лишен олакшица које такви пројекти налазе у институцијама, али и слободан од тешкоћа које институције стварају.

Трећи Зборник појављује се у издању самих аутора.

Реч је о истраживањима која прошлост не своде само на област политичког, већ о истраживањима једне појаве у њеном дугом трајању. Сусрећемо се са једним радом који прошле феномене ставља у везу са данашњим тачкама гледишта, циљевима и интересима, те тако чини прошлост

значајном за садашњост. Теореме о модернизацији послужиле су ауторима да открију предмодерне традиције које и даље делују у једном друштву. Реч је о друштвено историјској синтези која обрађује политику и државу, културу и идеје у њиховој повезаности.

Након стицања независности 1878. године, Србија се нашла на раскршћу између Аустрије и Русије као парадигмама западноевропске и словенске цивилизације, на прекретници између правне и народне државе, народне и либералне демократије. Као најизразитији представник водеће либералне мисли у Србији деветнаестог века појављује се Милан Пироћанац. Сматран је западњаком, а његов програм може се означити као западњачки.

Историографија се највише бавила политичким радом Милана Пироћанца, а занемарљиво мало његовом мишљу и његовим идејама. Једина историјска расправа потекла је из пера Слободана Јовановића. Управо стога посебан значај има чланак Латинке Перовић у том зборнику радова. Он представља прву писану расправу о Милану Пироћанцу, која нам приказује либералну идеју у Србији у 19. веку. Пироћанац је аутор неколико расправа, написаних деведесетих година 19. века. Међу њима је свакако најзначајнија „Међународни положај Србије”, у којој је направио биланс унутрашње и спољне политике Србије након 1878. године. Те расправе су, поред преписке која је расута по разним фондovima, основни извор одакле се реконструишу идеје и схватања Милана Пироћанца. Ипак капитални значај за интелектуалну биографију Милана Пироћанца има његов *Дневник*. На страницама *Дневника* наилазимо на врло значајне податке о тадашњим државницима, проницљиве процене и анализе политичких прилика у Србији с краја 19. века. Дневник није објављен и као историјски извор ретко је коришћен, скоро да га не налазимо у историографским радовима посвећеним историји друге половине 19. века.

Чланак Латинке Перовић подељен је на неколико поглавља која нас упознају са биографијом Милана Пироћанца, његовим погледима и схватањима, политичким радом, а значајан део рада посвећен је и питању уставности, које је заокупљало пажњу Милана Пироћанца од почетка његовог политичког рада до краја живота.

Погледи и схватања Милана Пироћанца стоје изван мисаоног поља националних романтичара. У њима нема шовинизма према другим народима ни мржње према политичким противницима. На крају деветнаестог века он је био у стању да назре будућност. Да види Европу као целину и предвиди њен пресудни значај у решавању Источног питања. Зато је, после стицања независности Србије, тежиште стављао на њен унутрашњи развитак у духу европских вредности и установа, а јединство српског на-

рода разумевао и као културно, а не само политичко јединство. Отуда његово противљење свим ратовима чији је савременик био.

Пироћанац је развио концепцију либералне демократије насупрот утемељеној и владајућој концепцији народне демократије. Ту лежи главни разлог прећуткивања Милана Пироћанца не само од његових политичких противника већ и од странке коју је створио. Поглавље које је Милан Пироћанац исписао својим погледима и схватањима у историји модернизације српске државе и друштва посебно је због још једног разлога. Наиме, у том поглављу социјална једнакост и колективизам одредили су границе модернизације и у њеним наредним периодима.

Други чланак у Зборнику, ауторке Дубравке Стојановић, говори о *йерцейцији идеала слободе, једнакости и брајсџива код српске елите йочейком 20. века*. Историјска наука створила је мит о златном добу српске демократије, учврстивши распрострањено уверење у јавности да је Србија почетком двадесетог века, у политичком смислу, била скоро изједначена са развијеним демократијама Запада. Ипак, упркос важним постигнућима, демократија у Србији мало је личила на своје европске узор. Тај рад то показује анализирајући оне делове политичке културе који се могу сматрати наслеђеним обрасцима политичког мишљења. Аутор полази са становишта да су ти обрасци имали веома важну, ако не и пресудну улогу у процесу рецепције политичких идеја са Запада. Они су били идејни темељи на које су пренесени модерни концепти, основа на коју је ослоњен процес трансфера нових парадигми.

Анализирани су текстови политичких партија који су излазили у периодици и говори посланика различитих политичких партија у скупштини.

Рецепција три демократска идеала (слободе, једнакости и братства) анализира се у том раду на два нивоа политичког мишљења, модерном и традиционалном. Почетком двадесетог века српску елиту представљали су појединци који су се школовали на западним универзитетима. Анализирани текстови показују да су представници елите почетком XX века познавали темељне европске политичке идеје, концепте и идеале. Врло често су о њима писали у штампи и периодици и користили их као важне ако не и кључне аргументе у политичком дебатама. Ти идеали стални у политичкој дебати и јавној сфери утицали су на процесе политичке модернизације. Ипак, са модерним наносима, опстајао је и традиционални ниво политичког мишљења.

Традиционални обрасци политичког мишљења експлицитно су изражени у оним текстовима у којима су представници елите расправљали о идеалу једнакости, што је и разумљиво, јер је управо тај идеал чинио темељну поставку патријархалног друштва. Тумачење идеала једнакости би-

ло је најдубље повезано са одговарајућим тумачењем идеала слободе и у „првом реду са начином на који се идеал братства тумачио као идеал националне слободе, идеал који је имао примат над другима”. Експлицитно изјашњавање да само национална слобода може створити услове за индивидуалну слободу, значило је удаљавање од либералних идеала. У суштини, створена је својеврсна хијерархија идеала по којима је национално долазило пре свега другог, а егалитаризам и колективизам имали су важнији значај од либералне интерпретације слободног појединца.

Полазећи од Велерове теорије модернизације, аутор покушава да нађе одговор на више пута постављено питање да ли су оба слоја политичког мишљења могла бити аутентична. Анализирајући те слојеве у свом кратком трајању, аутор закључује „да су они постојали упоредо и да је политичка свакодневица Србије била више обележена њиховим конфликтом и сталном борбом за премоћ него неким од њих”. Политичка елита Србије била је истовремено носилац и традиционалног и модерног. „Она јесте донела традиционалне идеје у Србију, али је истовремено била дубоко утемељења у традиционалном типу историјског мишљења. То двојство обележило је и читав двадесети век.” Занимљиво је да је најчешћи облик у коме се традиционално појављивало на политичкој сцени Србије припадао сфери несвесног. Традиционално се „појављивало у време политичких криза, када је слој модерног најчешће губио снагу и попуштао пред јаче утемељеним старим основама”.

У чланку *Неусјешни реформисти, Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрватиа, и Словенаца (1918-1929)* ауторке Бранке Прпе анализира се покушај српске интелектуалне елите да се ухвати у коштац са модернизацијом новостворене државе. За већину српских интелектуалаца пројекат модернизације био је нераскидиво повезан с пројектом стварања нове државе каква је била Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Демократски поредак и државно уређење, уместо да обезбеде услове за модернизацијски полет, постали су сасвим супротно – извор перманентне државне и политичке кризе, потискујући у други план све остале проблеме. Уместо да се расправља о кључним правцима модернизације друштва, енергија друштва и политичке јавности у целини исцрпљивала се у борбама око утицаја и расподеле политичке моћи. Показало се да је југословенска модерна била „фантомско” градилиште. Модернизацију је требало ширити пре свега међу аграрним становништвом. Наиме, 82 одсто становништва било је запослено у пољопривреди и истрајавало у својим укоренењем патријархалним представама, живећи у затвореној природној економији.

Ауторка анализира покушаје модернизације пре свега на макроплану, на пољу економије, а затим и просвете. Ступањ модернизацијске транс-

формације друштва прати се у том раду и на микроплану. Анализира се породична организација и посебно положај жене у њој. Борба између модерниста и реформиста постала је кључни проблем југословенског друштва и у процесима дугог трајања обележила цео двадесети век. На њој су се стварали и разграђивали савези интелектуалних и политичких елита, али су, што је још много важније, кризе модерне биле дубоке и опасне и сваки пут фаталне за југословенску државу.

Предмет анализе рада Оливере Милосављевић *Елиџизам у народном руху* јесу стереотипи о нацији, „јер на најсликовитији начин презентирају садржину национализма, који, као и слика нације коју ствара, нема тенденцију да се модернизује већ традиционално остаје у изворном кључу”. Анализира се појава дугог трајања будући да на исте стереотипе nailазимо код свих представника интелектуалне елите у последња два века. Аутор полази од претпоставке да је „обликовање политичких захтева национализма, формулисаних у функцији националне државе” увек задатак интелектуалне елите која даје моралну, идеолошку и стручну подршку политици и без које не може бити ни стварне националне хомогенизације и мобилизације. Отуда политички захтеви у кључу превазиђених романтичарских идеја који се дефинишу као праведни национални програми, нужни национални интереси и природна национална држава, представљају примарни продукт закаснелог национализма, чији је носилац и творац интелектуална елита, а којој је незаменљиво средство, за потребне ирационалне аргументације и оправдање политичких захтева, стереотипна, умисљена слика себе. Анализирани су текстови најистакнутијих представника српске елите, од краја деветнаестог века до деведесетих година двадесетог века. Анализа текстова показује да традиција и модерна у националним конструктима српских интелектуалаца, временски и идејно не следе једна за другом. Јављају се истовремено, егзистирају на истој сцени и опстају као два међусобно искључива пола.

Рад је подељен у три поглавља. У првом који носи наслов „*Смртне личности и бесмртне расе*”, говори се о стварању две врло битне стереотипне слике. Реч је о стварању слике о небеском и најстаријем народу. Обе те слике имају свој корен у органском схватању нације. То схватање, иако настало у 19. веку, налази се у основи свих национализма. Нација се схвата као органско биће које има свој дух. Други део носи наслов „*Јединство бића*”. У трећем делу рада, који носи наслов „*Врлине и мане врлина*”, говори се о врлинама које нација као органско биће поседује. То је пре свега мучеништво, тема која је данас много разрађенија него у прошлости. Затим најчешће помињана врлина је јунаштво, а као трећа специфична особина, „које нема код других народа”, јесте слободарство. Те врлине сматране су суштином националног бића.

Проглашавањем свих старих вредности традиционалним, њиховим учитавањем у средњовековље и неприхватањем да је њихова старост сасвим релативна, да вуче корене из 19. века, национална елита је углавном имала за циљ одбацивање модерних категорија. Проблем са модерношћу није била његова новина, будући да су традиција и модерна у дефинисању нације настали истовремено, већ је проблем проистицао из одбацивања националне митологије и стереотипизације нације као превазиђених конструкција у дефинисању модерне националне државе. Насупрот модерним конструкцијама националне државе и националног интереса, традиционални национализам је поставио као једини национални интерес прибирање и уједначавање нације, а националну државу дефинисао као природну заједницу једног етноса.

Стварајући национални конструкт и учитавајући га у дубоку прошлост, одређујући историјске токове *националним духом* и приписујући му својствене *ауθενичне* облике државног уређења, национална елита данас формулише своју незаменљиву позицију, а с њом и своју одговорност за предестиниране друштвене токове, укључујући и све националне промашаје.

Чланак Радмиле Радић *Верска Елија и модернизација – тешкоће проналажења одговора*, покушава да одговори на питање колико су историјски развој православља, Српска православна црква и унутрашњи процеси у цркви имали утицаја на модернизацијске процесе и колико су ти процеси утицали на развој цркве. Данас нису ретке изјаве разних црквених представника да је комунизам крив за стање духовности у српском народу и за стање у самој цркви. Међутим, многобројни извори пре Другог светског рата, и чак и они из 19. века сведоче о ниском степену религиозности код Срба или специфичном односу према вери. Аутор овог чланка покушава да анализира један сегмент цркве, свештенство и монаштво из кога се формирала црквена елита у 19. и 20. веку

Рад показује да се црква у последња два века стално суочавала са тешкоћом образовања свештенства. У XVIII веку најбоља ситуација је била у Карловачкој митрополији у поређењу са Османлијским царством, где је ситуација била катастрофална. Половином XIX века преовлађује у Србији и Босни и Херцеговини имамски тип свештеника. У другој половини XIX века мења се полако структура свештенства, које губи сељачко обележје, али свештенство у целини врло споро стиче запажено место у друштву.

Слабост Цркве и црквене елите лежи у коренима који сежу дубље у прошлост. Као елементе који су утицали на тражење правог одговора на процесе модернизације аутор наводи: окренутост православља контемплацији, стапање сакралног и профаног, блиску везу конфесије и етноса, ауто-

ритарно-хијерархијски начин организације цркве по епископском начелу, подређеност цркве држави, ратове и немире, битисање у непријатељском окружењу, страх од јачих суседа, световни ангажман свештенства и епископата.

Непостојање кључне масе теолога мислилаца довело је до тога да су црквени великодостојници покушавајући да превазиђу јаз између Цркве и српске интелектуалне елите, која се отуђила под утицајем западних филозофских и политичких модела размишљања, развили једну својеврсну теологију нације, на бази ревитализације наслеђа светог Саве. Стварајући такву теологију нације, која садржи врло полемичке ставове према исламу, католицизму и западној култури генерално, Црква се појављује као чувар националних интереса свих Срба, што неминовно Цркву доводи у опасност од етнофилетизма.

Инсистирање на Светом писму и светоотачком предању чинило је цркву у извесном смислу глумом за дух модерног времена. Све то спречавало је Цркву да пронађе прави одговор на модернизацијске процесе, који су се одигравали како у самој цркви тако и у друштву.

То се највише осетило осамдесетих година, када се Црква појављује у улози стожера који окуља око себе све незадовољне елементе друштва. Економске невоље и други узроци почели су да пуне цркве нарочито у градским срединама. То је створило могућност да се пређе на интензивнију религијску обнову. С временом се почело размишљати о рестаурацији оне позиције коју је у политичком значењу имала СПЦ некад.

Из пера Олге Поповић-Обрадовић долази чланак *Војна елија и цивилна власи у Србији 1903-1914*. Активна улога војске у политици показује се као константа модерне историје Србије и Југославије и представља једно од њених најмаркантнијих обележја, нарочито у XX веку. Специфичност и својеврстан парадокс представља околност да се између снаге милитаристичких тежњи и њиховог реалног значаја, с једне стране, и обележја институционалног поретка, с друге стране, не могу установити непосредна повезаност и међузависност.

Представа о раздобљу 1903-1914. остала је лишена контроверзи и с временом добила обележја модерног политичког мита. Значајно место заузима чињеница да је политички режим у Србији тога доба био изложен озбиљном процесу милитаризације. Тај рад се бави односом војне елите и цивилне власти у Србији, ближе речено утицајем који је војна елита имала на политику Србије. Наиме, две супротне тежње одређивале су политичку реалност у Србији: уставно-демократска и милитаристичка. Прави значај завереничког питања био је у томе што су завереници, преузевши кључне положаје у војсци, постали језгро њене елите. То питање остаће

отворено током целог раздобља, испољавајући се у различитим облицима, а решавано је у корист војне власти.

Војска се јавља као најутицајнији чинилац, који делује преко краља, што значи да је војна елита имала главни утицај на састављање владе, а самим тим и деловала као ванинституционални чинилац на политички живот. То се нарочито испољавало у раду министра војног, који је по свом нахођењу деловао ван владе. Србија је, водећи политику националног уједињења и ширења државне територије, раздобље 1903-1914. година провела у стању рата или припремајући се за рат, што је представљало дубљи и значајнији извор утицаја војне елите. То је војску неизбежно учинило једном од најзначајнијих државних институција, чији су ауторитет и снага све више расли како се приближавао тренутак њене непосредне акције. Углед војске повећао се до неслућених граница освајањем простора који је са називом Стара Србија чинио срж мита о освети Косова.

Без развијених институција грађанског друштва такво снажење војске тешко се могло задржати у границама уставног.

У есеју који долази последњи по реду у Зборнику: *Књижевности српској модернизма и патријархално и фолклорно наслеђе* – ауторка Весна Матовић осврнула се на токове српске књижевности с краја XIX и почетком XX века (српска модерна и авангарда), када се најбоље огледа дуализам у српској књижевности изражен, с једне стране, тежњама ка европеизацији домаће књижевности и уметности, а с друге, јаким националним осећањем преузетим из национално и фолклорно обојеног српског романтизма и реализма. Ипак и у европској струји под утицајем историјских околности у првој декади XX века наилазимо на националне елементе. Тако су домаћи песници модерне из националног преузимали култ средњег века и мит о Косову, али су новим уметничким сензибилитетом, лексиком, формом и експресијом успели да преобразе стари песнички модел. Проза је нешто спорије раскидала са облицима патријархалне културе и фолклорним наслеђем. До радикалнијих промена у тематском и формално-стилском погледу и разбијања постојећих језичких стандарда дошло је на самом крају епохе предратне модерне, јер је патријархални нормативизам ометао брже и снажније приближавање српске прозе европској декаденци, симболизму и експресионизму.

Љубодраг Димић

Dr Senka Babović Raspopović, *Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929–1941, Podgorica 2002, 353.*

Културна политика, као област у којој се могу сагледати друштвене, политичке и идеолошке супротности, идентификовати основни циљеви друштвеног развоја и узроци политичких борби, уочити однос слободе стваралаштва и власти, разумети положај човека и његов свакодневни живот за историчаре није само привлачна и актуелна већ, пре свега, важна област истраживања. Па и поред своје важности, историјска истраживања Краљевине Југославије, заокупљена другим темама и проблемима, најчешће су заобилазила широки тематски круг питања везаних за област културне политике – увек сложене, слојевите и вишедимензионалне али, при том, увек зависне области државног и друштвеног живота. Тек у последњих десетак година историчари већу пажњу поклањају тој значајној теми, покушавајући да, у контексту општих друштвених, економских, социјалних, политичких, културних и идеолошких збивања, истраживачки осветле неке од аспеката културне политике у осам деценија дугом животу југословенске државе.

Културну проблематику у Зетској бановини, чију окосницу чини Црна Гора, узгредно су до сада, у својим истраживањима обрађивали Перо Шоћ, Никола Ђоновић, Ђоко Пејовић, Перко Војиновић и други, али је изостао целовити покушај да се та значајна тема историографски обради. Истраживања и судови до којих су долазили ретки међу социолозима, политиколозима, историчарима књижевности, историчарима уметности, педагозима, правницима, због самог карактера тих наука, нису се увек заснивала на дубљем понирању у историјску суштину догађаја и остајала су на нивоу теорије, нормативизма, методолошких разматрања, посматрања фрагментарног и појединачног. Знање ишчитано у постојећој литератури представљало је путоказ ка темељним истраживањима која је др Сенка Бабовић-Распоповић обавила у Архиву Југославије (10 архивских фондова и збирки), Државном архиву Црне Горе – Цетиње (5 архивских фондова и збирки), Одељењу Државног архива Црне Горе у Подгорици (3 архивске збирке), Народној библиотеци у Београду, Универзитетској библиотеци, Библиотеци Ђурђа Црнојевића на Цетињу (2 легата и заоставштине) и друго. Уз необјављене и објављене изворе, посебно је истражена